Prapoczątki zawodów prawniczych Sędziowie, „doradcy prawni” i „notariusze” na starożytnym Bliskim Wschodzie

Streszczenie

Artykuł przedstawia kształtowanie się początków zawodów prawniczych na starożytnym Bliskim Wschodzie. Na terenie starożytnej Mezopotamii i Syrii już w III tysiącleciu p.n.e. znana była funkcja (choć nie zawód) sędziego, prestiżowa i poważana, zaś w II tysiącleciu p.n.e. w koloniach kupieckich w Azji Mniejszej pojawiają się *rābīsum* – doradcy wspomagający kupców przy rozwiązywaniu skomplikowanych problemów prawnych. Z kolei pisarze wyspecjalizowani w sporządzaniu dokumentów prawnych pełnili funkcje podobne do dzisiejszych notariuszy, nie tylko dbając o prawidłowe sporządzenie umowy czy testamentu, ale również podpowiadając klientowi najlepsze dla niego rozwiązania.

Słowa kluczowe: zawody prawnicze, doradcy, notariusze, starożytny Bliski Wschód, Syria, Mezopotamia.

Ze starożytnego Bliskiego Wschodu pochodzą najstarsze znane zbiory praw¹, nic więc dziwnego, że możemy tam również znaleźć, *mutatis mutandis*, pierwszych przedstawicieli zawodów prawniczych.

1 Są to, w kolejności chronologicznej: prawa sumeryjskich władców Urnammu z ok. 2100 r. p.n.e. i Lipit-Ištara (ok. 1900 r. p.n.e.), spisane w języku akadyjskim; prawa z Eszunnuny (ok. 1770 r. p.n.e.), prawa Hammurabiego (ok. 1740 r. p.n.e.), prawa średnioasyryjskie (zachowała się jedenaścioletnia kopia czternastowiecznego oryginału) i prawa nowobabilońskie (krótki fragment pochodzący z Sippar w Babilonii, z ok. 700 r. p.n.e.) oraz spisane w języku hetyckim prawa hetyckie, których zachowane kopie sporządzane były między XVII a XII w. p.n.e. Charakter tych zbiorów był przedmiotem do dziś nierozstrzygniętej debaty w literaturze przedmiotu. O ile w przypadku praw asyryjskich i nowobabilońskich można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że są to kopie sporządzone na użytek prywatny, o tyle pozostałe teksty budzą znacznie większe wątpliwości. Najkrócej rzecz ujmując, zasadniczy spór dotyczy tego, czy są to zbiory prawa królewskiego o charakterze bezwzględnie obowiązującym, zbiory przepisów *iuris dispositivi* stosowanego w braku przepisu prawa zwyczajowego lub na żądanie strony,

Żadne z bliskowschodnich państw nie znało trójpodziału władzy, najwyższa władza sądowa była sprawowana przez króla, funkcje sędownicze pełnili m.in. wysocy urzędnicy, tacy jak gubernatorzy prowincji czy dowódcy wojskowi. Istnienie odrębnego zawodu sędziego jest mało prawdopodobne, jednakże funkcja sędziego, na tyle istotna, by używać jej nazwy w celu identyfikacji pełniącej ją osoby, istniała prawdopodobnie przez większość z 2500 lat udokumentowanej na piśmie historii Mezopotamii². Najstarszym terminem związanym z profesją prawniczą jest sumeryjski wyraz *di.ku*,³ oznaczający właśnie „tego, który rozstrzyga sprawę”³, a więc sędziego (*dajānu* w języku akadyjskim). Występuje on już w dokumentach z XXIV w. p.n.e., zarówno w samej Mezopotamii, jak i w Syrii⁴. Niestety, o osobach, którym tytuł ten przypisano, wiemy bardzo niewiele. Wydaje się jednak, że jest to raczej nazwa funkcji, niekiedy jednej z wielu, niż zawodu⁵. Nieco więcej informacji na temat sędziów pojawia się pod koniec III tysiąclecia p.n.e., za czasów III dynastii z Ur, dzięki kilkuset tekstom typu *di-til-la*⁶. Zawierają one bowiem informacje o tym, kto osądził daną sprawę lub poświadczył czynność. Nie zawsze osoby te

„podręczniki” dla sędziów o charakterze jedynie pomocniczym, czy może wręcz inskrypcje komemoratywne, sporządzane na użytek bogów i stanowiące skierowane do nich „sprawozdanie” króla dotyczące jego roli jako najwyższego sędziego. Na ten temat zob. szerzej: L. Fijałkowska, *O kontrowersjach dotyczących charakteru zbiorów praw starożytnego Bliskiego Wschodu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, s. 237–247, wraz z bibliografią.

- 2 Wyjątek stanowi m.in. okres nowoasyryjski (ok. 1000–610), kiedy to funkcje sądowe pełnione były przez urzędników różnych szczebli, z królem jako najwyższym sędzią. Sam termin *dajānu*, „sędzia”, występuje w tej epoce jedynie w utworach literackich lub jako określenie boga. Dodać należy, że rozkład materiału źródłowego jest bardzo nierównomierny, z niektórych epok zachowały się dziesiątki tysięcy dokumentów (Ur III, epoka staro- i nowobabilońska), z innych – zaledwie po kilkaset czy nawet mniej (np. okres średniobabiloński, czyli II połowa II tys. p.n.e.). Por. K. Radner, *The Reciprocal Relationship between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period*, [w:] *Judge and Society in Antiquity*, red. A. Skaist, B. M. Levinson, „Maarav” 2005, t. 12(1–2), s. 41–68, zwł. s. 42.
- 3 Por. na temat tego terminu: D.-O. Edzard, *Das Wechselverhältnis von Richter und Gesellschaft: Mesopotamien und Peripherie bis Ur III*, [w:] *Judge and Society...*, s. 19–26.
- 4 C. Wilcke, *Early Ancient Near Eastern Laws. A History of its Beginnings*, Winona Lake 2007, s. 37; A. Archi, *The judges, di-ku*, [w:] *Eblaite Personal Names and Semitic Namegiving*, red. A. Archi, Roma 1988, s. 263–265.
- 5 Aczkolwiek z pewnością była to funkcja prestiżowa; jak wykazał Archi, w syryjskiej Ebli jednocześnie tylko dwie osoby mogły nosić ten tytuł. Por. A. Archi, *The judges...*, s. 264.
- 6 Jest to jedyna epoka, w której w archiwach stolic prowincji przechowywano dokumenty dotyczące osądzonych tam spraw. Są to tzw. *di.til.la*, dosłownie „załatwiona sprawa”, od nagłówka lub podpisu, którymi były opatrzone. Nie stanowią one jednolitej kategorii, znajdują się wśród nich zarówno krótkie streszczenia sporów toczonych przed sędziami, wraz ze wskazaniem stron, przedmiotu sporu i wyroku, jak i zawarte przed sędziami ugody czy tylko poświadczone przez nich czynności prawne. W późniejszych epokach odpis wyroku otrzymywała strona, która wygrała proces, aby w przyszłości służył za dowód przeprowadzonego postępowania i jego wyniku. Por. A. Falkenstein, *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, t. 1, München 1956, s. 12–13.

określone są jako sędziowie (di.ku₅); rozstrzyganiem spraw spornych zajmowali się również urzędnicy królewscy, a także gubernator, choć, jak się wydaje, sędziowie mogli uchylić decyzje tego ostatniego⁷. O samych sędziach, działających zwykle w kilkusobowych kolegiach, wspomniane teksty dostarczają niewiele informacji, często pomijając nawet ich patronimy⁸. Fakt, że tytuł ten pojawia się niekiedy poza kontekstem sądowym, wydaje się wskazywać na permanentny, a nie tylko okazjonalny, charakter związanej z nim funkcji⁹. Z drugiej strony, w III tysiącleciu p.n.e. brak jakichkolwiek śladów systematycznej edukacji prawniczej czy choćby czegoś, co można by nazwać „kursami sędziowskimi”, urząd ten nie wymagał zatem określonego wykształcenia, można raczej sądzić, że konieczne były konkretne cechy charakteru, takie jak uczciwość czy poczucie sprawiedliwości¹⁰. Jak mówi hymn do boga słońca i sprawiedliwości, Szamasza: „Ten sędzia, który odmawia prezentu, ale staje po stronie słabszych, to podoba się Szamaszowi, i przedłuży on jego życie. Roztropny sędzia, który wydaje sprawiedliwe wyroki, kontroluje pałac i żyje wśród książąt”¹¹. Co ciekawe, analiza informacji o postępowaniach sądowych pokazuje, że poszczególni sędziowie mieli określone preferencje co do sposobu rozstrzygania spraw, takie jak niechęć do nakładania na jedną ze stron obowiązku złożenia przysięgi rozstrzygającej sprawę czy tendencja do odrzucania zeznań świadków¹².

Znacznie więcej informacji o sędziach znaleźć można w dokumentach z kolejnej epoki, tj. z okresu starobabilońskiego¹³. Widoczne jest tu rozróżnienie pomiędzy sędziami pełniącymi swoje funkcje stale, określanymi w dokumentach sądowych jako di.ku₅, a tymi działającymi okazjonalnie, w razie konieczności, którym tytuł ten najwyraźniej nie przysługiwał¹⁴. Ci pierwsi nie byli jednak zawodowymi prawnikami w dzisiejszym rozumieniu tego słowa; nigdzie nie pojawia się wzmianka o ich wykształceniu, nie otrzymywali też wynagrodzenia, choć przy wykonywaniu czynności sądowych mogli liczyć na pomoc wyspecjalizowanego personelu, jak np. pisarze sądowi czy urzędnik, którego zadaniem było m.in. przeprowadzenie

7 L.E. Culbertson, *Dispute Resolution in the Provincial Courts of the Third Dynasty of Ur*, Ann Arbor 2009, s. 128. W Ummie, w przeciwieństwie do Lagasz, również gubernator prowincji nosi w dokumentach sądowych tytuł sędziego. O sędziach w Ummie por. M. Molina, *Court Officials at Umma in Ur III times*, „Zeitschrift für Assyriologie” 2013, t. 103, s. 125–148, zwł. s. 123–127.

8 Podanie imienia ojca (niekiedy matki) to podstawowy sposób identyfikacji osób fizycznych na starożytnym Bliskim Wschodzie.

9 Na przykład znany z Ummy sędzia o imieniu Kiag pojawia się, określony tym właśnie tytułem, w dokumencie administracyjnym z Drehem, rejestrującym dokonaną przez niego darowiznę zwierząt na święto Akitu (Nowy Rok, przypadający na przełomie marca i kwietnia). Por. L.E. Culbertson, *Dispute Resolution...*, s. 125–126.

10 Tamże; R. Westbrook, *Judges in Cuneiform Sources*, [w:] *Judge and Society...*, s. 38.

11 W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960, w. 99–102, 133.

12 L.E. Culbertson, *Dispute Resolution...*, s. 131–132.

13 I połowa II tysiąclecia p.n.e.

14 Por. J. Fortner, *Adjudicating Entities and Levels of Legal Authority in Lawsuit Records of the Old Babylonian Era*, Ann Arbor 1997, s. 175–176.

wezwanym na rozprawę świadków¹⁵. Zdarza się, że obok tytułu sędziego pojawia się inny tytuł czy zawód, zapewne odnoszący się do podstawowej działalności danej osoby¹⁶. Funkcję sędziego pełniło się zwykle co najmniej kilka lat, najczęściej kilkanaście, znany jest też sędzia działający przez 40 lat¹⁷. Sprawy rozstrzygano kolegialnie, a skład kolegów wielokrotnie się powtarza. Nie jest jasne, w jaki sposób i przez kogo sędziowie byli powoływani; jak się wydaje, większość z nich funkcjonowała na poziomie lokalnym i stąd też czerpała legitymację¹⁸. Wyjątek stanowili tzw. sędziowie królewscy, powoływani przez króla i jemu podporządkowani, prawdopodobnie rozstrzygający sprawy podlegające bezpośrednio jurysdykcji królewskiej¹⁹. Znakomitą reputacją wydaje się wyróżniać sąd w Nippur, prawdopodobnie ze względu na jakość wydawanych tam wyroków. W jednym z listów z epoki starobabilońskiej znajdziemy następujący fragment: „[...] przyszli do mnie po werdykt [...]. Wtedy powiedziałem: Idźcie do Nippur, miasta sędziów, i niech oni zdecydują w waszej sprawie. W Nippur sędziowie zdecydowali w ich sprawie”²⁰. Inny list skierowany został przez burmistrza i starszych Isin do „naszych ojców, sędziów z Nippur”, z prośbą o rozstrzygnięcie sprawy rozliczeń rozwiązanej spółki, najwyraźniej zbyt skomplikowanej dla tych pierwszych²¹.

Szczególnie interesujących informacji o sędziach dostarczają teksty z epoki nowobabilońskiej (610–539) i perskiej (539–330). Badania prozopograficzne dotyczące „sędziów królewskich” z Babilonu z czasów panowania Neriglisara (559–556) i Nabonida (556–539) pozwoliły ustalić, że rekrutowali się oni ze stosunkowo niewielkiej grupy osób, należących do bogatych babilońskich rodzin pojawiających się również w tekstach innego rodzaju, w szczególności w umowach, a także aktach prawa spadkowego czy małżeńskiego. Jednakże sami sędziowie bardzo rzadko

15 Tamże, s. 534–541.

16 Albo też ta sama osoba występuje w jednym dokumencie jako sędzia, a w innym np. jako zwierzchnik kupców. Tamże, s. 183.

17 Tamże, s. 543–544.

18 Kilka możliwości wartych jest rozważenia, jak np. powoływanie przez zgromadzenie miejskie (*puhrum*), przez starszych miasta czy wsi czy wreszcie mianowanie przez gubernatora prowincji. Dla żadnej z nich nie ma jednak podstawy źródłowej. O władzach lokalnych w Mezopotamii zob. A. Seri, *Local Power in Old Babylonian Mesopotamia*, London 2005.

19 Najczęściej są to albo sprawy charakteryzujące się wysokim stopniem komplikacji, albo też takie, w których przynajmniej jedna ze stron zajmuje wysoką pozycję społeczną, czy wreszcie sprawy karne dotyczące najpoważniejszych przestępstw. Por. J. Fortner, *Adjudicating Entities...*, s. 430–436; R. Westbrook, *Old Babylonian Period*, [w:] *A History of Ancient Near Eastern Law* [dalej: HANEL], t. 1, red. R. Westbrook, Leiden 2003, s. 365–367.

20 M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia, Chicago and Berkeley*, „Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung” [dalej: AbB], t. 11, nr 7, Leiden 1986, s. 5–7. Sprawa dotyczyła niewyjaśnionej śmierci wołu.

21 „Ponieważ sprawa jest bardzo skomplikowana, nie zbadaliśmy jej i nie przeprowadziliśmy dla nich procesu. Wystaliśmy ich do naszych ojców. Zbadajcie ich sprawę i przeprowadźcie dla nich proces, jak to jest w waszej mocy” – AbB, t. 11, s. 159, 103. Por. R. Westbrook, *Judges...*, s. 30.

występują w takich dokumentach jako strony. Wyjątek stanowi głowa wpływowej rodziny Egibi, Nabu-ahhē-iddin, który po nominacji na sędziego tylko częściowo wycofał się z interesów²².

Sędziowie sądzili kolegialnie, w składach liczących od trzech do ośmiu osób. Protokoły sądowe zawsze wymieniają ich hierarchicznie, od najstarszego stażem do najmłodszego; nowicjusze zaś stopniowo i powoli piełnili się w tej hierarchii do góry. Fakt, że mimo politycznych przetasowań, a nawet uzurpacji władzy przez nowego króla sędziowie zachowywali swe urzędy, wydaje się świadczyć o tym, że cieszyli się oni przynajmniej częściową niezależnością i nie byli uważani za stronników politycznych władcy. Nie jest jasne, czy wymagano od nich wykształcenia, czy choćby praktycznej wiedzy prawniczej, prawdopodobnie jednak co najmniej mile widziane było wykształcenie pisarskie, jak również, w przypadku sędziów królewskich, praktyka w sądach lokalnych²³. Alternatywna droga do kariery sędziowskiej wiodła przez funkcję pisarza sądowego²⁴.

Nie wszyscy sędziowie stanowili jednak wzór uczciwości i bezstronności. Prawa Hammurabiego przewidują surową karę dla sędziego, który zmieniłby raz wydany wyrok:

Jeśli sędzia podejmie decyzję, wyda wyrok i sprawi, że zostanie złożona opieczętowana tabliczka, po czym zmieni swój wyrok, sędzia ten zostanie oskarżony i skazany za zmianę wyroku, który wydał, i zapłaci dwanaście razy (wartość) roszczenia z tego wyroku. Co więcej, pozbawią go funkcji sędziego na zgromadzeniu i nigdy już nie zasiądzie, by sądzić wśród sędziów²⁵.

22 Por. C. Wunsch, *Die Richter des Nabonids*, [w:] *Assyriologica et Semitica. Festschrift für Joachim Oelsner*, Münster 2000, s. 557–596.

23 Posiadanie wykształcenia pisarskiego jest pewne w przypadku dwóch sędziów z tego okresu – tamże, s. 572, przyp. 36. Por. też: J. Oelsner, B. Wells, C. Wunsch, *Neo-Babylonian Period*, [w:] HANEL, t. 2, s. 920.

24 Ich również było bardzo niewiele, np. z okresu między 2. a 12. rokiem panowania Nabonida znanych jest zaledwie dwóch. Por. S. Holtz, *A Career of a Neo-Babylonian Court Scribe*, „Journal of Cuneiform Studies” 2008, t. 60, s. 80–83; G. van Driel, *The Rise of the House of Egibi*, *Jaahrbericht „Ex Oriente Lux”* 1985–1986, t. 29, s. 50–67.

25 § 5 Praw Hammurabiego (tłumaczenie za: M.T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997, s. 82). Przepis ten nie jest do końca jasny, nie wiadomo bowiem, co dokładnie oznacza owa zmiana werdyktu, za którą sędzia ma zostać ukarany. Najbardziej prawdopodobne są dwie możliwości. Pierwsza z nich to wydanie innego wyroku, w razie gdyby sprawa trafiła do ponownego osądzenia do tego samego sędziego (strona niezgadzająca się z wyrokiem mogła zażądać ponownego rozpatrzenia sprawy i zdarzało się, że sprawę rozpatrywał ten sam lub zbliżony skład sędziowski), druga – sfałszowanie dokumentu zawierającego wyrok. Por. *The Babylonian Laws*, t. 1, red. G. Driver, J. Miles, Oxford 1952, s. 68–80; A. Finet, *Le code de Hammurabi*, Paris 2002, s. 50–51; S. Démare-Lafont, *Judicial Decision-Making: Judges and Arbitrators*, [w:] *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, red. K. Radner, E. Robson, New York 2011, s. 342–343.

Możliwe było także udzielenie reprimendy na zgromadzeniu miejskim²⁶. O działaniach takiego nieuczciwego sędziego dowiadujemy się sporo z kilku dokumentów sądowych pochodzących z Nuzi²⁷, tworzących *dossier* sprawy znanej jako „korupcja w ratuszu”²⁸. Jej głównym bohaterem jest były burmistrz miasta, który, o ile wierzyć zeznaniom świadków, dopuścił się wszelkich możliwych przestępstw, od wyłudzenia, przez liczne oszustwa, przyjmowanie łapówek, przywłaszczenie mienia, aż po porwanie i zgwałcenie. Jego główny pomocnik, sprawujący funkcję sędziego Birk-ilišu, niewiele ustępował swemu zwierzchnikowi. Świadkowie oskarżyli go m.in. o bezprawne uwięzienie, podejmowanie decyzji w zamian za łapówki czy kradzież, zaś dwoje z nich zarzuciło mu, że pomimo przyjęcia łapówki nie rozstrzygnął sprawy na ich korzyść²⁹. Najwyraźniej jednak pociągnąć sędziego do odpowiedzialności nie było tak łatwo, skoro wspomniany wyżej hymn do Szamasza wyraża bezradność w tej kwestii, twierdząc, że tylko bóg sprawiedliwości może go ukarać: „Dasz zaznać kajdan sędziemu pozbawionemu skrupułów, temu, który przyjmuje prezent, ale wydaje niesprawiedliwy wyrok, zechciej wymierzyć mu karę”³⁰.

W I połowie II tysiąclecia p.n.e. w asyryjskich koloniach handlowych w Azji Mniejszej istniała inna instytucja, którą przyrównać można do współczesnego zawodu prawniczego – *rābišum*, doradca, którego zadaniem było udzielać swemu klientowi pomocy w prowadzeniu procesów i rozwiązywaniu często skomplikowanych problemów prawnych związanych z prowadzeniem handlu dalekosiężnego między koloniami a metropolią – miastem Aszur w Asyrii właściwej³¹. *Rābišum* to,

26 „[...] Nie oszczędzaj Ipqu-ilišu podczas procesu na zgromadzeniu [...]. Dostojny pan [którego tożsamości nie znamy – przyp. aut.] udzieli reprimendy Ipqu-ilišu, sędziemu, i przysłał mi kopie ich tabliczek. Dostojny pan poinformuje króla”. Por. W.H. van Soldt, *Letters in the British Museum*, AbB t. 12, nr 2, Leiden 1990, s. 2–4.

27 Stolica królestwa Arrapha położonego na wschód od Tygrysu, w II połowie II tysiąclecia p.n.e.

28 M.P. Maidman, *Nuzi Texts and their Uses as Historical Evidence*, Atlanta 2009, s. 81–123.

29 „[...] Tak powiedziała Hinzuri, żona Zilija: Dałam Birk-ilišu jedną owcę jako łapówkę. I przy tym powiedziałam: »Wydać wyrok na moją korzyść przeciw Kariru w sprawie mojej ziemi«. Nie wydał wyroku na moją korzyść. Zagadnęłam go o moją owcę. Uderzył mnie i zatrzymał moją owcę; i schwytał mnie, i wziął 6 min miedzi. [...] Hatarte powiedział, co następuje: »Udałem się do kraju Hanigalbat, i mój proces powierzono Birk-ilišu. Dałem mu jako łapówkę owcę, naczynie z brązu i dwoje drzwi, ale nie rozstrzygnął mojego procesu«. Zachowały się tylko zeznania świadków, wyrok w tej sprawie nie jest znany. Por. M.P. Maidman, *Nuzi Texts...*, tekst nr 43, s. 101–104.

30 W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom...*, s. 97–98, 133.

31 W XIX i XVIII w. p.n.e. z kolonii, których centrum stanowiło miasto Kanesz, do Asyrii eksportowano cynę i tekstylia, a z powrotem przywożono złoto i srebro. Organizacja karawany była bardzo kosztownym przedsięwzięciem; podróż, której znaczna część wiodła przez góry, trwała około 6 tygodni i była możliwa jedynie przez część roku, dlatego często kilku kupców zawierało w tym celu umowę spółki, dzieląc między siebie straty i zyski. Znane były także inne rodzaje spółek, zarówno krótko-, jak i długoterminowych, dla określonego przedsięwzięcia lub ogólnie dla prowadzenia działalności handlowej; wiele z takich umów

w przeciwieństwie do sędziów, najwyraźniej zawód, a nie tylko funkcja czy urząd pełniony „na pół etatu”. Byli oni mianowani przez władze Aszur, ale zatrudniał ich konkretny kupiec na mocy umowy i to on im płacił. Zwykle doradca otrzymywał połowę zapłaty z góry, a połowę po zakończeniu sprawy, jeśli zaś zrezygnował w jej trakcie, musiał zwrócić otrzymaną kwotę. Jak mówi list wysłany przez Imdi-ilum, prowadzącego interesy rodziny w Aszur, do jego syna Puzur-Ištara:

5/6 miny srebra³² to wynagrodzenie Laliya, za jego działania jako doradcy. Otrzymał z tego 1/3 miny i 5 szekli srebra, pozostało 1/3 miny i 5 szekli. Kiedy załatwi naszą sprawę, otrzyma je po swym powrocie. Jeśli porzuci moją sprawę i pójdzie gdzie indziej, musi zwrócić srebro, które otrzymał. Te warunki zostały zapisane na tabliczce noszącej jego pieczęć. [...] Dałem im 2 miny cyny i x min sierpów, sumę, której potrzebują na swoje wydatki, aby dotrzeć do Kanesz z Miasta³³. Tak więc co do swoich kosztów podróży zostali opłaćeni w pełni i nie powinni żądać żadnych kosztów podróży od ciebie³⁴.

Jednocześnie jednak zatrudnienie doradcy wymagało pozwolenia władz Aszur, wydawanego zapewne po wstępnej ocenie materiału sprawy. *Rabišum* wyposażony był w pewne kompetencje władcze, miał m.in. prawo do przesłuchiwania świadków (za ich zgodą lub bez), nakazywania stawienia przed sądem czy wyboru arbitrów: „Šu-Anum, doradca Aššur-imitti, syn Šu-Nunu, wyznaczył nas jako arbitrów, i Šu-Anum powiedział do Buzāzu: Aššur-imitti otrzymał tabliczkę Miasta żądającą twojej ekstradycji. Musisz wyruszyć zgodnie z tabliczką Miasta, tak abyś ty i Aššur-imitti mogli negocjować w mieście”³⁵. Bywał też zatrudniany po to, by wykonać wyrok wydany przez sąd w Aszur, zaś władze kolonii miały obowiązek udzielić mu pomocy, jak wyraźnie wskazuje na to list od władz Aszur do władz kolonii: „Miasto wydało werdykt [...]: Imdi-ilum, syn Šu-Labana zatrudni doradcę i wyśle go do kolonii Kanesz [...]. *Kārum*³⁶ będzie dla niego organem wykonawczym”³⁷. Przynajmniej w niektórych przypadkach fakt, że sprawa zaszła tak daleko, iż trzeba było odwołać się do usług *rabišum*, mógł przyczynić się do zrujnowania reputacji jednej ze stron. Tym właśnie grozili swojemu agentowi Idi-Ištarowi dwaj kupcy: „Pilne! Wyrusz i przybądź tutaj! Albo złóż srebro do depozytu! Jeśli tak się nie stanie, wyślemy tabliczkę króla i doradcę i okryjemy cię hańbą w kolonii. Nie

charakteryzowało się wysokim stopniem komplikacji. Por. K.R. Veenhof, *Old Assyrian Period*, HANEL, t. 1, s. 474–476.

32 1 mina (0,5 kg) = 60 szekli.

33 Chodzi o Aszur.

34 *Tablettes cappadociennes*, t. 1, nr 24, Paris 1920, cyt. za: M.T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Copenhagen 1976, s. 184–186.

35 G. Eisser, J. Lewy, *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, Leipzig 1930–1935, nr 326, cyt. za: M.T. Larsen, *The Old Assyrian...*, s. 180–181.

36 Chodzi o władze miasta Kanesz.

37 *Inscriptions Cunéiformes du Kültepe*, t. 1, nr 82, Prague 1952, cyt. za: M.T. Larsen, *The Old Assyrian...*, s. 177–178.

będziesz już naszym bratem!”³⁸. Nie zawsze jednak sprawy między *rābišum* a jego klientem układały się bezkonfliktowo, jak dowodzą tego wzajemne zarzuty, które padły w procesie wytoczonym przez Puzur-Ištara Laliji, doradcy zatrudnionemu jeszcze przez jego ojca:

Puzur-Ištar powiedział do Laliji, doradcy Imdi-ilum: „Imdi-ilum wynajął cię, byś przybył z Miasta i załatwił jego sprawę jako doradca, a ty przyniosłeś tabliczkę Miasta stanowiącą, że musisz wspomóc mnie w sprawie Imdi-ilu. Ale ty, zamiast załatwić naszą sprawę, ciągle sprawiasz mi kłopoty i wzywasz mnie”. [...] Na to Lalija odpowiedział: „Po moim przybyciu odesłałeś mnie i musiałem pozostać na zewnątrz, gdzie muszę się zadłużać, aby kupić jedzenie. Sprawileś, że dziś pożegnałem ostatni szekel srebra! Pamiętaj, co zostało zaprzysiężone przysięgą na Miasto i króla! Musisz przedłożyć sprawę uwadze Miasta i mojego pana!”³⁹.

Niestety nie wiemy, jak ta sprawa się zakończyła...

Przez całą historię Mezopotamii styczność z prawem miała inna grupa zawodowa – pisarze, sporządzający m.in. umowy czy testamenty⁴⁰. Wymagało to zarówno umiejętności pisania, jak i pewnej znajomości prawa. Dokumenty prawne były bowiem najczęściej spisywane według dość sztywnych, powtarzalnych formularzy, których opanowanie stanowiło jeden z elementów kształcenia pisarskiego⁴¹.

Edukacja każdego pisarza zaczynała się od nauki trzymania rylca i zapisywania nim najpierw podstawowych, a później coraz bardziej skomplikowanych znaków ułożonych w przepisywane przez ucznia listy, potem imion, wreszcie list leksykalnych w języku sumeryjskim i akadyjskim⁴². Na tym etapie wprowadzano też nauczanie matematyki w formie tabliczki mnożenia, a także podstawy prawa

38 *Tablettes cappadociennes*, t. 3, nr 1, Paris 1935–37, cyt. za: M.T. Larsen, *The Old Assyrian...*, s. 179. Przebijająca z tego listu wściekłość nie dziwi, jeśli wziąć pod uwagę, że ów agent przebywał poza Aszur przez 30 lat i w tym czasie ani razu nie przekazał swoim mocodawcom należnego im srebra!

39 *Babylonian Inscriptions in the Collection of J. B. Nies*, t. 6, nr 219, cyt. za: M.T. Larsen, *The Old Assyrian...*, s. 185–186.

40 Pisarzami, choć rzadko, bywały też kobiety. Por. M. Stol, *Women in the Ancient Near East*, Boston–Berlin 2016, s. 267–371; B. Lion, *Les femmes scribes de Sippar*, „Topoi Suppl.” 2009, t. 10, s. 289–303.

41 Zachowały się liczne tabliczki zawierające różnego rodzaju ćwiczenia wykonywane przez uczniów, jak również szereg utworów literackich opisujących życie tych ostatnich. Nie jest jednak do końca jasne, jak naprawdę szkoła wyglądała. Obecnie najczęściej przyjmuje się, że sformalizowana instytucja zajmująca się kształceniem skrybów istniała jedynie za rządów III dynastii z Ur (Edubba – „dom tabliczek”), natomiast zarówno wcześniej, jak i później nauka odbywała się w domach prywatnych, a pisarze przekazywali wiedzę przede wszystkim swoim synom, ewentualnie także nielicznym uczniom. Por. D. Charpin, *Reading and Writing in Babylon*, London 2010, s. 17–52; A. George, *In search of the é.dub.ba.a: the ancient Mesopotamian school in literature and reality*, [w:] *An Experienced Scribe who Neglects Nothing. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*, red. Y. Sefati i in., Bethesda 2005, s. 127–137.

42 Na przykład list roślin czy zwierząt. O ich roli w edukacji pisarskiej por. N.C. Veldhuis, *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*, Groningen 1997.

w postaci wykazów terminów prawniczych i używanych w dokumentach klauzul⁴³. Następnie uczono się spisywać umowy, przepisując tzw. wzorcowe kontrakty, najczęściej bez imion stron. Do dziś zachowało się ich sporo⁴⁴; szkolne ćwiczenia często zawierają jedną krótką umowę⁴⁵. W jednym z tekstów literackich uczeń chwali się, zapewne ukończywszy właśnie tę fazę nauki:

Chcę spisywać tabliczki: tabliczkę miar od 1 gur jęczmienia do 600 gur; tabliczkę wag od 1 szekla do 20 min srebra; z kontraktami małżeńskimi, które mi przyniosą, umowami spółki [...], sprzedają domu, pól, niewolników, poręczeniami w srebrze, umowami dzierżawy pola, umowami uprawy gajów palmowych [...], nawet tabliczki umów adopcji, wszystko to potrafię napisać⁴⁶.

Warto dodać, że szkolne metody wychowawcze były mało subtelne. W tekście literackim zatytułowanym przez wydawcę „Szkolne dni” znajdziemy taką oto opowieść pechowego ucznia:

W szkole nadzorca zapytał: „Czemu się spóźniłeś?”. Kiedy to powiedział, przestraszyłem się i moje serce zabiło mocno. Napisałem moją tabliczkę i wykonałem moje ćwiczenie, a potem nieopatrznie otworzyłem usta i nadzorca zapytał: „Dlaczego otworzyłeś usta bez mojego pozwolenia?”. I uderzył mnie. Portier zapytał: „Dlaczego wyszedłeś bez mojego pozwolenia?”. I uderzył mnie. Człowiek odpowiedzialny za naczynia z wodą zapytał: „Dlaczego wzięłeś wodę bez mojego pozwolenia?”. I uderzył mnie. Nauczyciel sumeryjskiego powiedział: „Mówiłeś po akadyjsku!”. I uderzył mnie. Mistrz powiedział: „Twoje pismo jest brzydkie!”. I uderzył mnie⁴⁷.

43 Tak zwana seria *ana ittišu*. Dla przykładu można przytoczyć fragment drugiej z siedmiu tabliczek wchodzących w jej skład:

Sumeryjski	Akadyjski	Tłumaczenie polskie
máš.kar.ra	ši-bat ka-ri	odsetki portu
máš.máš	ši-bat šib-ti	odsetki z odsetek
máš.bi máš.an.tuk	ši-bat-su šib-ta i-šu	od jego odsetek są odsetki
máš.é.a	ši-bat bi-ti	odsetki domu
máš.x.da ba.an.da.ni	šibtu itti....im-ta-at-har	odsetki (od zboża) są równe (odsetkom od srebra)

Por. B. Landsberger, *Die Serie ana ittišu, Materialien zum sumerischen Lexikon* 1, Roma 1937, s. 16–17.

44 Por. W.R. Bodine, *How Mesopotamian Scribes Learned to Write Legal Documents. A Study of Sumerian Model Contracts in the Babylonian Collection at Yale*, Lewiston 2014; G. Spada, *Sumerian Model Contracts from the Old Babylonian Period in the Hilprecht Collection Jena*, Wiesbaden 2018.

45 O przebiegu edukacji prawniczej pisarzy por. S. Démare-Lafont, *L'apprentissage du droit en Mésopotamie: une affaire scientifique?*, Droit et Cultures, Hors série, 2010.

46 M. Civil, *Sur les „livres d'écolier” à l'époque paléo-babylonienne*, [w:] *Miscellanea Babylonica. Mélanges offertes à M. Birot*, red. J.-M. Durand, J.R. Kupper, Paris 1985, s. 72–73.

47 Tłumaczenie za: K. Volk, *Methoden altmesopotamischer Erziehung nach Quellen der altbabylonischen Zeit*, „Saeculum” 1996, nr 47, s. 199–200. Problemy ucznia zostały pomyślnie rozwiązane, kiedy jego ojciec zaprosił nauczyciela do domu, wydał na jego cześć wystawną kolację, wręczył prezenty i obsypał pochwałami. Por. S.N. Kramer, *Schooldays. A Sumerian*

Niektórzy nie kończyli jednak edukacji na tym etapie, lecz kształcili się dalej, specjalizując się w medycynie, wróżbiarstwie lub prawie. Nauka nie ograniczała się do pamięciowego opanowywania klauzul umownych i umiejętności umieszczania ich na tabliczce we właściwej kolejności. Studiowano zbiory praw Urnammu, Lipit-Ištara, a później Hammurabiego; licznie zachowały się zwłaszcza odpisy tych ostatnich, sporządzone prawdopodobnie przez uczniów, charakter szkolnej tabliczki ma też jedyny znany fragment praw nowobabilońskich⁴⁸. Nauce argumentacji prawniczej służyły teksty znane pod nazwą „wzorcowych spraw sądowych”. Nie są to odpisy prawdziwych dokumentów procesowych, ale materiały sporządzone najprawdopodobniej specjalnie na użytek szkolny, na podstawie których można było analizować rozmaite, nierzadko skomplikowane problemy prawne, jak również uczyć się samej sztuki dyskusji i argumentacji⁴⁹. To właśnie wykształceni w ten sposób pisarze brali później udział w spisowywaniu zbiorów praw, których systematyka wyraźnie wskazuje nie tylko na znajomość prawa przez ich autorów,

Composition Relating to the Education of a Scribe, „Journal of the American Oriental Society” 1949, t. 69, s. 199–215.

48 H. Neumann, *Prozeßführung in Edubba*, „Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte” 2004, nr 10, s. 71–92. Zachowały się też inne szkolne ćwiczenia służące zapoznaniu się ze zbiorami praw, zarówno krótkie serie reguł dotyczących jednego tematu, jak i dłuższe, obejmujące ich kilka lub kilkanaście. Por. M.T. Roth, *Law Collections...*, s. 40–46 (tzw. prawa o najętym wołu i ćwiczenie z praw sumeryjskich).

49 Najbardziej znanym tekstem tego typu jest „Proces morderców z Nippur”. Oto fragment: „[Trzej mężczyźni] zabili Lu-Inannę [...] kapłana. Po tym jak Lu-Inanna został zabity, powiedzieli Nin-dada [...] żonie Lu-Inanny, że Lu-Inanna, jej mąż, został zabity. Nin-dada [...], nie otworzyła ust, przykryła je. Ich sprawa została przedstawiona królowi. Król Ur-Ninurta rozkazał, aby ich sprawa została osądzona przez zgromadzenie miasta Nippur. [Członkowie zgromadzenia] zwrócili się [do zgromadzenia]: Jako ludzie, którzy zabili człowieka, nie są już żywi. Ci trzej mężczyźni i ta kobieta przed krzesłem Lu-Inanny powinni zostać zabici, powiedzieli. [Dwaj inni członkowie zgromadzenia] tak zwrócili się do zgromadzenia: Nin-dada, córka Lu-Ninurty, żona Lu-Inanny, zabiła swego męża. Co ona, kobieta, robi, aby została zabita? Zgromadzenie odpowiedziało im: To jego wróg wiedział, że ta kobieta nie ceniła swojego męża. Zabił on jej męża. To ona dowiedziała się, że jej mąż został zabity. Dlaczego nie milczała o nim? To ona zabiła swego męża. Jej wina jest większa niż ich [...]. [Sprawcy, 3 mężczyźni i Nin-dada] zostali wydani na śmierć”. Według Westbrooka oskarżyciele argumentują tu, że kobieta, wyrażając głośno swoją niechęć do męża, zachęciła jego wrogów do zabójstwa. Prawdziwe dokumenty sądowe nigdy nie relacjonują dyskusji pomiędzy sędziami, ograniczając się do lakonicznego stwierdzenia, że „sędziowie naradzili się”. Tymczasem dokument ten ukazuje niejako wzorcową dyskusję, pozwalając na analizę argumentów i kształcenie w ten sposób prawniczego sposobu myślenia. Por. H. Neumann, *Prozeßführung...*, s. 90–92. Publikacja tekstu: Th. Jacobsen, *An Ancient Mesopotamian Trial for Homicide*, „Analecta Biblica” 1959, t. 12, s. 130–150, z modyfikacjami tłumaczenia zaproponowanymi przez R. Westbrooka, *A New Look at the Nippur Homicide Trial*, [w:] *A Woman of Valor: Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz*, red. W. Horwitz, U. Gabbay, F. Vukosavović, Madrid 2010, s. 179–184.

ale także, przynajmniej w pewnym zakresie, na dogmatyczny sposób myślenia⁵⁰. Niektóre odpisy praw Hammurabiego⁵¹ zawierają natomiast liczne wariacje, od krótkich komentarzy filologicznych poczynawszy, poprzez tłumaczenia z akadyjskiego na sumeryjski, na przeróbkach i ulepszeniach całych paragrafów skończywszy. W ten sposób pisarze demonstrowali swoją znajomość prawa i umiejętność jego interpretacji i wyjaśniania⁵².

Ślady starannego wykształcenia i zadziwiającej wręcz kreatywności pisarzy spotkać można również w dokumentach praktyki prawnej. Znajdziemy w nich cały wachlarz bardzo współczesnych instrumentów prawnych, takich jak fikcja prawna, czynności pozorne, domniemania prawne i faktyczne. Często służą one fachowemu omijaniu prawa, niekiedy przy użyciu sposobów z dzisiejszego punktu widzenia dość zaskakujących, ale najwyraźniej skutecznych⁵³.

Choć na starożytnym Bliskim Wschodzie nie było uniwersytetów i nie kształcono prawników w naszym rozumieniu tego słowa, działali tam bardzo kompetentni praktycy – sędziowie, doradcy prawni, pisarze, których porównać można do współczesnych notariuszy⁵⁴. Wydawali oni wyroki, wspomagali swoich klientów w rozwiązywaniu nierzadko skomplikowanych problemów prawa handlowego, interpretowali i objaśniali „kanoniczne” teksty prawne czy wreszcie sporządzali umowy i testamenty, odwołując się do imponujących nieraz w swej pomysłowości wybiegów dla uzyskania oczekiwanego przez klienta rezultatu. Niejeden z nich bez problemu znalazłby dziś zapewne dobrze płatną pracę w prestiżowej kancelarii prawnej...

50 H. Neumann, *Prozeßführung...*, s. 92.

51 Fragmenty zachowane na tabliczkach klinowych, w przeciwieństwie do steli z diorytu zawierającej główny korpus Praw.

52 Por. P. Barmash, *Scribal Initiative in the Clarification and Interpretation of Mesopotamian Law Collections*, [w:] *Birkat Shalom. Studies in the Bible, Ancient Near Eastern Literature and Post-biblical Judaism Presented to Shalom M. Paul on the Occasion of His Seventieth Birthday*, t. 2, red. C. Cohen i in., Winona Lake 2008, s. 551–563.

53 Za przykład niech posłuży metoda stosowana w II połowie II tysiąclecia p.n.e. w Emar nad Eufratem (Syria), gdzie tylko mężczyźni mogli sprawować kult przodków. W sytuacji gdy testator nie miał syna, w testamentie ogłaszał swoją córkę mężczyzną i kobietą jednocześnie, co rozwiązywało problem, a zupełnie nie przeszkadzało jej wyjść za mąż. Zdarzają się też tak karkołomne rozwiązania jak adopcja brata jako syna dla modyfikacji porządku dziedziczenia czy uznanie żony za „ojca i matkę domostwa”, aby stworzyć fikcję, że spadkodawca nadal żyje poprzez swoją żonę, co uniemożliwiałoby dzieciom żądanie podziału majątku. Por. L. Fijałkowska, *Legal Remedies against Misfortune: Evasion, Legal Fiction and Sham Transactions in Late Bronze Age Emar*, [w:] *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East*, red. O. Drewnowska, M. Sandowicz, Winona Lake 2017, s. 119–127.

54 W II połowie I tysiąclecia p.n.e. w Babilonie i sąsiedniej Borsippie działała grupa pisarzy wyspecjalizowanych w spisywaniu bardziej skomplikowanych umów, w szczególności sprzedaży nieruchomości; jako jedyni pieczętowali oni te umowy. Znane są przykłady kariery od zwykłego pisarza do takiego „notariusza”, nazywanego niekiedy „pisarzem królewskim”, co świadczy o oficjalnym charakterze tej funkcji. Por. H. Baker, C. Wunsch, *Neo-Babylonian Notaries and Their Use of Seals*, [w:] *Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale*, t. 2: *Seals and Seal Impressions*, red. I.T. Abusch i in., Bethesda 2001, s. 197–213.

Bibliografia

- A History of Ancient Near Eastern Law* (HANEL), t. 1–2, red. R. Westbrook, Brill, Leiden 2003.
- Archi A., *The judges, di-ku*, [w:] *Eblaite Personal Names and Semitic Namegiving*, red. A. Archi, Missione Archeologica Italiana in Siria, Roma 1988, s. 263–265.
- The Babylonian Laws*, t. 1, red. G. Driver, J. Miles, Oxford 1952.
- Baker H., Wunsch C., *Neo-Babylonian Notaries and Their Use of Seals*, [w:] *Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale*, t. 2: *Seals and Seal Impressions*, red. I.T. Abusch, C. Noyes, W.W. Hallo, I.J. Winter, CDL Press, Bethesda 2001, s. 197–213.
- Barmash P., *Scribal Initiative in the Clarification and Interpretation of Mesopotamian Law Collections*, [w:] *Birkat Shalom. Studies in the Bible, Ancient Near Eastern Literature and Postbiblical Judaism Presented to Shalom M. Paul on the Occasion of His Seventieth Birthday*, t. 2, red. C. Cohen, V.A. Hurowitz, A.M. Hurvitz, Y. Muffs, B.J. Schwartz, J.H. Tigay, Eisenbrauns, Winona Lake 2008, s. 551–563.
- Bodine W.R., *How Mesopotamian Scribes Learned to Write Legal Documents. A Study of Sumerian Model Contracts in the Babylonian Collection at Yale*, Edwin Mellen Press, Lewiston 2014.
- Charpin D., *Reading and Writing in Babylon*, przeł. J.M. Todd, Harvard University Press, Cambridge–London 2010.
- Civil M., *Sur les „livres d'écolier” à l'époque paléo-babylonienne*, [w:] *Miscellanea Babylonica. Mélanges offertes à M. Birot*, red. J.-M. Durand, J. R. Kupper, E'ditions Recherche sur les Civilisations, Paris 1985, s. 67–78.
- Culbertson L.E., *Dispute Resolution in the Provincial Courts of the Third Dynasty of Ur*, Phil. Diss., University of Michigan, Ann Arbor 2009.
- Démare-Lafont S., *Judicial Decision-Making: Judges and Arbitrators*, [w:] *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, red. K. Radner, E. Robson, Oxford University Press, New York 2011, s. 335–357.
- Démare-Lafont S., *L'apprentissage du droit en Mésopotamie: une affaire scientifique?*, Droit et Cultures, Hors série, 2010, s. 11–28.
- Edzard D.O., *Das Wechselverhältnis von Richter und Gesellschaft: Mesopotamien und Peripherie bis Ur III*, [w:] *Judge and Society in Antiquity*, red. A. Skaist, B.M. Levinson, „Maarav” 2005, t. 12(1–2), s. 19–26.
- Eisser G., Lewy J., *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, Hinrichs, Leipzig 1930–1935.
- Falkenstein A., *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, t. 1, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1956.
- Fijałkowska L., *Legal Remedies against Misfortune: Evasion, Legal Fiction and Sham Transactions in Late Bronze Age Emar*, [w:] *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East*, red. O. Drewnowska, M. Sandowicz, Eisenbrauns, Winona Lake 2017, s. 119–127.

- Fijałkowska L., *O kontrowersjach dotyczących charakteru zbiorów praw starożytnego Bliskiego Wschodu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, s. 237–247.
- Finet A., *Le code de Hammurabi*, CERF, Paris 2002.
- Fortner J., *Adjudicating Entities and Levels of Legal Authority in Lawsuit Records of the Old Babylonian Era*, Phil. Diss., University of Michigan, Ann Arbor 1997.
- George A., *In search of the é.dub.ba.a: the ancient Mesopotamian school in literature and reality*, [w:] *An Experienced Scribe who Neglects Nothing. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*, red. Y. Sefati, P. Artzi, C. Cohen, B.L. Eichler, V.A. Hurowitz, Eisenbrauns, Bethesda 2005, s. 127–137.
- Holtz S., *A Career of a Neo-Babylonian Court Scribe*, „Journal of Cuneiform Studies” 2008, t. 60, s. 241–258.
- Inscriptions Cuneiformes du Kultépé*, t. 1, nr 82, wyd. J. Hrozny, Prague 1952.
- Jacobsen Th., *An Ancient Mesopotamian Trial for Homicide*, „Analecta Biblica” 1959, t. 12, s. 130–150.
- Kramer S.N., *Schooldays. A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe*, „Journal of the American Oriental Society” 1949, t. 69, s. 199–215.
- Lambert W.G., *Babylonian Wisdom Literature*, Clarendon Press, Oxford 1960.
- Landsberger B., *Die Serie ana ittišu, Materialien zum sumerischen Lexikon 1*, Sumptibus Pontificii instituti biblici, Roma 1937.
- Larsen M.T., *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Akademisk Forlag, Copenhagen 1976.
- Lion B., *Les femmes scribes de Sippar*, „Topoi Suppl.” 2009, t. 10, s. 289–303.
- Maidman M.P., *Nuzi Texts and their Uses as Historical Evidence*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009.
- Molina M., *Court Officials at Umma in Ur III times*, „Zeitschrift für Assyriologie” 2013, t. 103, s. 125–148.
- Neumann H., *Prozeßführung in Edubba*, „Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte” 2004, t. 10, s. 71–92.
- Oelsner J., Wells B., Wunsch C., *Neo-Babylonian Period*, [w:] *A History of Ancient Near Eastern Law* (HANEL), t. 2, red. R. Westbrook, Brill, Leiden 2003, s. 911–974.
- Old Assyrian Letters and Business Documents*, [wyd.] F.J. Stephens (=Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies, t. 6, nr 219), London 1944.
- Radner K., *The Reciprocal Relationship between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period*, [w:] *Judge and Society in Antiquity*, red. A. Skaist, B.M. Levinson, „Maarav” 2005, t. 12(1–2), s. 41–6.
- Roth M.T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Society of Biblical Literature, Atlanta 1997.
- Seri A., *Local Power in Old Babylonian Mesopotamia*, London 2005.
- van Soldt W.H., *Letters in the British Museum*, „Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung” (AbB), t. 12, nr 2, Leiden 1990.
- Spada G., *Sumerian Model Contracts from the Old Babylonian Period in the Hilprecht Collection Jena*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2018.
- Stol M., *Letters from Collections in Philadelphia, Chicago and Berkeley*, „Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung” (AbB), t. 11, nr 7, Leiden 1986.
- Stol M., *Women in the Ancient Near East*, De Gruyter, Boston–Berlin 2016.

- Tablettes cappadociennes*, t. 1, nr 24, wyd. G. Contenau, Paris 1920.
- Tablettes cappadociennes*, t. 3, nr 1, wyd. J. Lewy, Paris 1935–37.
- Veldhuis N., *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*, Phil. Diss., University of Groningen, Groningen 1997.
- Volk K., *Methoden altmesopotamischer Erziehung nach Quellen der altbabylonischen Zeit*, „Saeculum” 1996, t. 47, s. 178–216.
- Westbrook R., *A New Look at the Nippur Homicide Trial*, [w:] *A Woman of Valor: Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz*, red. W. Horwitz, U. Gabbay, F. Vukosavić, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2010, s. 179–184.
- Westbrook R., *Judges in Cuneiform Sources*, [w:] *Judge and Society in Antiquity*, red. A. Skaist, B.M. Levinson, „Maarav” 2005, t. 12(1–2), s. 27–41.
- Westbrook R., *Old Babylonian Period*, [w:] *A History of Ancient Near Eastern Law (HANEL)*, t. 1, red. R. Westbrook, Brill, Leiden 2003, s. 361–430.
- Wilcke C., *Early Ancient Near Eastern Laws. A History of its Beginnings*, Eisenbrauns, Winona Lake 2007.
- Wunsch C., *Die Richter des Nabonids*, [w:] *Assyriologica et Semitica. Festschrift für Joachim Oelsner*, Ugarit-Verlag, Münster 2000, s. 557–596.